

36. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), zesp. MSW, sygn.625. Materiały Apostolskiej Administracyi Łemkowszczyzny 1934 – 1938 rr. – 55 k.
37. AAN, zesp. MSW, sygn.962. Sprawozdanie Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych za miesiące wrzesień – październik 1928 r. – 264 k.
38. AAN, zesp. MSW, sygn.963. Sprawozdanie Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych za kwartały IV.1935, I, III, IV. 1936 rr. – 475 k.
39. AAN, zesp. MSW, sygn.1080. Materiały w sprawie kształcenia alumnów dla Łemkowszczyzny za 1938 – 1939 rr.
40. Archiwum Państwa w Krakowie, zesp. Urząd Wojewódstwa Krakowskiego, sygn.327. Sprawozdania informacyjne miesięczne i tygodniowe Starostwa powiatowego w Grzybowie za 1923, 1928 – 1932 rr. – 405 k.
41. Archiwum Państwa w Przemyślu (APP), zesp.791, sygn.3. Sprawozdania sytuacyjne społeczno-polityczne za czas od 1923 do 1933 rr. – 552 k.
42. APP, zesp.157, sygn.120. Prawosławie na Łemkowszczyźnie u 1935 – 1942 rr. – 372 k.
43. Kiliánová G., Riečanská E. Identity of Ethnic Groups and Communities. The Results of Slovak Ethnological Research // Etnologické štúdie 7. – Bratislava: Institute of Ethnology of Slovak Academy of Sciences, 2000.
44. Krochmal A. Stosunki między grekokatolikami i prawosławnymi na Łemkowszczyźnie w latach 1926–1939 // Łemkowie w historii i kulturze Karpat / Pod red. J.Czajkowskiego. – Rzeszów, 1992. – Cz.I. – S.285–297.
45. Monołatij I., Witenko M. Sasiady nieznanі. Wspólnoty etniczne Galicji Wschodniej w polityce Habsburgów. – Iwano-Frankiwska, 2007. – 148 s.
46. Prach B. Apostolska Administracja Łemkowszczyzny // Łemkowie w historii i kulturze Karpat / Pod red. J.Czajkowskiego. – Rzeszów, 1992. – Cz.I. – S.299–311.
47. Ze Świata i z Kraju // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1937. – №6. – S.72.
48. Ze Świata i z Kraju // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1937. – №13. – S.151–152.
49. Ze Świata i z Kraju // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1937. – №19. – S.216.

In the article on the basis of the significant original sources is proved that the confessional adherence objectively activated or impeded the national self-knowledge of population of the Carpathians. As the part of the Ukrainian national identity, it facilitated its making and confirming, consolidating the suburban territories – Boykivschyna, Hutsulschyna, Lemkivschyna into the Ukrainian national organism. The Greek-Catholic church played a leading role in this process.

Key words: *confessional adherence, national identity, the Carpathian region, Boykivschyna, Hutsulschyna, Lemkivschyna.*

УДК 378 (477)

ББК 74.584 (4 укр)

Я.І. Мандрик

ПЕРЕХІД ДО ЗАГАЛЬНОГО НАВЧАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (30-ті РОКИ ХХ ст.): ПРАВДА І ФАЛЬШ

У даному дослідженні розглядаються проблеми переходу до загального навчання в радянській Україні. Переглянуто терміни завершення цього переходу, обґрунтовано доведено, що ці події остаточно мали місце тільки в 1937–1938 рр.

Ключові слова: *загальне навчання, політика радянської держави, культура, освіта, тоталітарна система.*

Перехід до загального навчання в радянській Україні – проблема, яка вимагає об'єктивного вивчення. Історіографія її різноманітна і дуже суперечлива. Тому дане дослідження є спробою дати об'єктивний аналіз цього періоду в нашій історії.

За роки першої п'ятирічки поступово зростає кількість шкіл на селі, охоплення ними учнів. Керівництво Радянського Союзу вже на початку 30-х років робить висновок, що загальне навчання (далі: всеобуч) в основному завершено. 5 вересня 1931 р. Президія ВУЦВК приймає постанову “Про підсумки загального обов'язкового навчання у 1930/1931 н. р., стан підготовки до нового навчального року та перехід до загального обов'язкового навчання в обсязі семирічки”. У ній відзначалося, що постановою ЦК ВКП/б/ “Про загальне обов'язкове навчання” від 28.02.1930 р. в основному виконана: школою охоплено дітей віком 8–10 років – 98%, підлітків – 85% [1]. Якщо в

1927/1928 н. р. до школи ходило 65,5% дітей [2, с.359], то, звичайно, результати 1931 р. вагомі.

Ті хто закінчили початкові школи, були охоплені на селі семирічками на 76%, у тому числі по районах суцільної колективізації – на 72%. У 1931/1932 н. р. цей показник зріс до 75%, а в 1932/1933 н. р. – до 92%. Однак це була офіційна статистика. Дослідження останніх років показують, що, фактично, на кінець 30-х років тільки 1,8% колгоспників України мали семирічну і середню освіту.

Є вагома причина переглянути офіційну статистику й висновки щодо виконання постанови ЦК ВКП/б/ про всеобуч в Україні вже в 1931 р. Річ у тому, що у вересні 1930 р. НКО УСРР робить висновок про загрозливе становище в справі всеобучу в селах республіки. В Україні були райони, де ще навіть не було створено комітетів сприяння всеобучу. Наприклад, у Балакліївському районному відділі освіти на Харківщині навіть не знали, скільки в них дітей віком 8–11 років. У Бориспільському, Баришівському, Київському районах не вистачало навчальних класів і ніхто не займався їх розширенням. На Херсонщині в школах 1–2 підручники припадали на цілий клас [3, с.18] тощо. НКО УСРР робить висновок про те, що така обстановка характерна для більшості районів республіки.

За всіма типами шкіл у селах УСРР у 1928/1929 н. р. вчилася 1941137 учнів, працювало 51302 вчителів, було в селах 18460 шкіл. У 1931/1932 н. р. ці показники склали, відповідно 3632211, 95751, 19895, у 1932/1933 н. р. – 3582846, 96235, 19895, у 1933/1934 н. р. надалі відбувається зменшення кількості сільських учнів до 3410913. У 1937/1938 н. р. в сільських школах УСРР навчалася 3823142 учні, працювало 128105 учителів у 19672 школах [4, ф.166, оп.17, спр. 786, арк.79].

Навіть офіційна статистика не могла скрити фактів значного скорочення чисельності учнів сільських шкіл України в період 1931/1932 – 1933/1934 н. р. Видно, що це скорочення дорівнювало 221 тис. осіб. Офіційне пояснення вказувало, що це було зумовлене “закриттям тимчасово розукрупнених у 1930/1931 н. р. і у 1932/1933 н. р. шкіл підлітків” [5, ф.166, оп.16, спр.83, арк.97].

На думку автора даного дослідження, це – результат страшного голодомору в Україні в 1932 – 1933 рр. У 1931 р. в селах республіки народилося приблизно 806 тис. дітей, з яких до 1939 р. дожило приблизно 394 тис., тобто менше половини – 48,9% . У рік “великого перелому” (1929 р.) на селі народилося 929 тис. дітей, а в 1939 р. кількість дітей дев’ятилітнього віку становила тільки 416 тис. (45%) [6, ф.2605, оп.1, спр.176, арк.45].

За особистою вказівкою Сталіна в ті райони, які не виконували план хлібоздачі, припинилося будь-яке товарне постачання. Підкоряючись цьому рішення, 19 березня 1931 р. Наркомат постачання УСРР зняв постачання хлібом учителів, дитячих інтернатів та припинив виділення продуктів для приготування гарячих сніданків школярам, дітям наймитів та бідноти. Це рішення стосувалося 180 районів, які не виконували плану хлібоздачі. Цим районам заборонялося з поточних хлібозаготівель постачати дитячі інтернати, установи та вчителів [7, ф.166, оп.17, спр.786, арк.20]. З централізованих фондів хліб для цих районів також не виділився [9, с.156]. Можна собі тільки уявити, який катастрофічний стан справ склався на місцях. Звідти ідуть у центр заклики про допомогу.

Дуже часто писали, не витримавши тортур голодом, самі діти. Як свідчать архівні документи, голод розпочався ще весною 1931 р. Так, 21 березня 1931 р. з Канівського району на Дніпропетровщині пішла телеграма до НКО республіки, що дитяча колонія (220 осіб) знята з централізованого постачання хлібом, децентралізовані поставки заборонені. Діти залишилися взагалі без хліба [10, с.307]. Пішли такі ж телеграми із Софіївської дитколонії на Запоріжжі (140 осіб) [10, с.309], з Кам’янської дитколонії цієї області [10, с.337], з Верхньодніпровського району з Лубенщини [8, ф.5,

оп.1, спр.3078, арк.56], з Бахмацького району [4, ф.166, оп.10, спр.108, арк.144], Острівського району [7, ф.10, оп.10, спр.1444, арк.26].

Починаючи з 1932 р., у зв'язку з голодомором різко зросла дитяча безпритульність. За повідомленням начальника міліції Балакліівського району Харківської області від 11 травня 1933 р. в с. Яковенкове було підібрано 60 дітей, с. Борщівка – 50, с. Бригадирівка – 50, с. Гусарівка – 40, а всього по району – 300 дітей [11, с.15].

На 1 червня 1933 р. штаби з боротьби з безпритульністю, куди входили представники органів НКО, Наркомздорв'я, комітетів “Друзі дітей” підібрали тільки в Харківській області 1696 дітей, Донецькій – 798, Київській – 2860, АМСРР – 980, разом – 6334 осіб [6, ф.166, оп.17, спр.444, арк.38].

У Харківський обласний комітет з боротьби із безпритульністю щоденно поступало 400 – 500 дітей різного віку. В області, крім будинків, організованих облвно, сільради створювали “дикі” дитбудинки, при школах жило чимало дітей-сиріт. Якщо на 1 січня 1933 р. в області було в дитбудинках 10290 штатних ліжок. То в травні там перебувало майже 33 тис. дітей. Як зазначалося у звіті облвно, вони харчувалися за рахунок інших дітей, додаткових продуктів ніхто не виділяв. Цілеспрямовані кошти на утримання дитбудинків були вкрай обмежені. Діти перебували там у бараках надзвичайно виснажені, більшість хворіла, було дуже багато випадків інфекційних хвороб. Смертність серед них досягла 30% [12, с.13].

Усупереч такій ситуації, ЦК КП(б)У 6 травня 1933 р. приймає постанову “Про боротьбу з дитячою безпритульністю”, згідно з рішеннями якої “бродячих” сільських дітей відсилали назад у село. Крім того, у серпні 1933 р. ЦК КП(б)У і РНК республіки приймають рішення про розвантаження дитбудинків, за яким дітей із сіл масово вивозили в радгоспи для використання на відповідних роботах. Багато медпрацівників протестувало проти цих рішень, але до них ніхто не прислухався [12, с.14]. Дитяча безпритульність дала величезний ріст злочинним групам. Так, на Харківському тракторному заводі всі недобудовані споруди зайняли злочинні групи з безпритульних дітей. Діяли такі групи на вокзалах, вони займались головним чином дрібними крадіжками. Цікавим є те, що значна частина з цих груп направлялася в спеціальні школи НКВС. З цих вихованців виходили найогидніші прислужники органів, які творили найбрудніші справи.

Голодували діти всієї України. Так, у 66 районах Київщини 15 квітня голодувало 493 644 особи, з них 262 109 дітей. У травні 1933 р. було вибірково обстежено 20 сільрад Прилуцького району Чернігівщини. З 2 850 осіб, які голодували, 1 800 були вже безнадійно випухлими. Це були діти. Смертність дітей сягала 50 й більше відсотків від загальної кількості померлих. Вона значно перевершила кількість померлих дітей у 1921 р., коли голодувало 1,5 млн. підлітків. У с. Нові Санджари на Дніпропетровщині на початку 1934 р. школа майже опустіла повністю, у класі, наприклад, де було 30 учнів, залишилось лише 2 [12, с.4].

У цілому, можна констатувати, що в Україні померло приблизно 3 млн. дітей від голоду, ще 1 млн. дітей стали жертвами розкуркулення.

Таким чином, найбільш болісно голодомор ударив по дітях. І тому ми не маємо ні юридичного, ні морального права говорити про ведення загальної початкової освіти, коли не існувало можливості для нормального навчального процесу. Інформація, що в 1932/1933 н. р. (за статистичними довідниками) початковою освітою було охоплено 98% дітей до 10 років, а 95% випускників початкової школи продовжували навчатися в 5-х класах, не відповідає дійсності, виконувала роль пропагандистської ширми для прикриття факту голоду.

Постанови ЦК ВКП(б) “Про загальне обов’язкове початкове навчання” та ВУЦВК і РНК УСРР “Про введення загальної обов’язкової початкової освіти” залишились не виконаними. На кінець 30-х років семирічну й вищу освіту мали тільки 12,3%

населення УРСР, у тому числі серед робітників – 8,2%, серед колгоспників – 1,8%. Сотні тисяч робітників і селян залишилися ще неписьменними. Так, за переписом 1939 р. кожен 5-й житель України, старший 10 років, був повністю неписьменним [10, с.186].

У невиконанні всеобучу винними були визнані шкідники, класові вороги. Органами прокуратури тільки за першу половину 1931 р. було заведено 306 кримінальних справ проти “соціально-небезпечних дій окремих груп”, які спрямували свою діяльність на “зрив всеобучу” [8, ф.5, оп.1, спр.3078, арк.3].

Простежуючи всі етапи й форми розв’язання органами партійно-державного керівництва проблем початкового навчання, відзначаємо, що сама система жорстокого планування стосовно освіти виявилась неефективною і взагалі непридатною для регулювання інтелектуального, творчого розвитку людини. Спроба за допомогою адміністративного тиску й репресивних заходів здійснити всеобуч стала причиною невиконання намічених планом цифр, вона мала негативні наслідки щодо рівня підготовки випускників навчальних закладів. Здебільшого вони залишилися малописьменними.

Проблеми, пов’язані із загальним початковим навчанням, неможливо було вирішити належним чином в умовах існування командно-адміністративної системи. Тоталітарній системі був вигідний низький рівень освіти населення для насадження офіціозних постулатів, схоластики й однобокості у світосприйманні.

Найстрашніше те, що радянська влада ці страшні злочини чинила проти дітей. Створюються піонерські дозори охорони врожаю від розкрадання голодними людьми. Кожний затриманий, навіть із колосками в кишені, підлягав арешту. У Вінницькій області, наприклад, було створено в 1930/1931 рр. таких 1087 піонерських дозорів [5, ф.2605, оп.21, спр.176 арк.32]. Керівництво УСРР мобілізувало всі сили, які могли йому допомогти в наступі на село, не минаючи й дітей. П.Постишев похвалявся, що залучив до охорони колгоспних полів 500 тис. дітей, а 10 тис. дітей були залучені до боротьби із селянами, які намагалися залишити собі трохи зерна. Найпершим завданням комсомольського виховання 30-х років було “вишукувати та розпізнавати ворога, якого тоді належало скарати насильно, засобами економічного тиску, організаційно-політичної ізоляції та методами фізичного знищення” [14, с.219].

Не обминала ця страшна доля сільських учителів. Так, у повідомленні профспілки робітників освіти під вражаючою уяву назвою “Стан оргмасової роботи, політ диференціації серед освітян Київської обл. за лютий 1933 р.” (якраз пік голоду) доповідалося, що “політична чуйність серед освітян загострилася. Доказом цього служать викриття самими освітянами класово ворожих і контрреволюційних настроїв серед соціально-небезпечних елементів нашої спілки”. Наводилися факти опору деяких учителів хлібному пограбуванню села. У Чернігівській обл. в березні 1933 р. із спілки працівників освіти було виключено 4 учителів, які потрапили до ДПУ за переховування куркульського хліба [15, с.149] тощо.

Учителів залучали до “битви за хліб”, “накладаючи завдання” на хлібозаготівлю. У Канівському районі Київщини один такий учитель-активіст для того, щоб виконати своє завдання, замикав селян у темну кімнату і обливав холодною водою (у лютому). В Одеській обл. (найбільше постраждала від голоду) вчителі виявили 95 ям із зерном, “прихованим куркулями” [6, ф.166, оп.17, спр.69, арк.18]. Це робилося в той час, коли сільські вчителі самі жорстоко голодували. Про це, зокрема, говорилося в листі вчителя В.Бесарабова з Одеської обл. до редакції газети “Вісті”: “Замість минулої голодухи і обтікання від голоду наприкінці року – в цьому році голод у весь розмах розпочався з початку учбового року. Борошно “кращої якості”, неможливо розібратися, чи то житне, чи то суржикове, чи то з половою – і більше не заїкайся. Говорити й жалітися про це нікому, крім ворожнечі нічого не доб’єшся” [8, ф.5, оп.1, спр.68, арк.23].

Тільки в 1935/1933 н. р., згідно з офіційною статистикою, був перекрытий показник 1931–1933 рр. по кількості сільських учнів у всіх типах шкіл УСРР. Такий

страшний період прийшлося пережити нашим співвітчизникам. Особливо боляче за дітей, які винесли стільки мук у ті страшні роки. Що ж до майбутнього України, то чисельне зменшення цілої генерації призвело до наслідків, котрі відчуваються й досі.

1. Гострі проблеми // Радянське село. – 1930. – 9 вересня.
2. Діти вчаться // Комуніст. – 1931. – 9 вересня.
3. Бугай М.Ф. Депортації населення з України // Український історичний журнал. – 1990. – №10.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 16, спр. 70, 84, 118.
5. ЦДАВОВУ, ф.2605, оп.1, спр.176.
6. ЦДАВОВУ, ф.166, оп.17, спр.786, 444.
7. ЦДАВОВУ, ф.10, спр.108, 1444, 875, 1166, 426, 69.
8. ЦДАВОВУ, ф.5, оп.1, спр.3078.
9. Міщенко В.С. Безкровна війна. – К., 1991. – 126 с.
10. Колективізація і голод в Україні. 1929–1933: 36. док. – К., 1994.
11. Результати переписи // Известия. – 1989. – 19 янв.
12. Нагорна–Персидська Н., Коган В. Розподільники життя і смерті // Освіта. – 1993. – №4.
13. Такер Р. Сталин. Путь к власти. – М., 1991. – 316 с.
14. X Всеукраїнський з'їзд Рад. – К., 1938. – 123 с.
15. Массовое просвещение в СРСР. – М., 1937. – 116 с.

In the research work there have been Soviet considered the problems connected with the transition to the general education in the Soviet Ukraine. The final terms of this transition have been investigated as well. Profound evidence has shown that this activity took place only within 1937–1938.

Key words: general education, policy of the Soviet State, culture, education, totalitarian system.

УДК 94 (477) “1947-1949”

ББК 63.3 (4 Укр) 625

Р. Офіцинський, В. Петрецький

**ТРУДОВА МОБІЛІЗАЦІЯ ЗАКАРПАТСЬКИХ ЮНАКІВ У ДОНБАС
(1947–1949 рр.)**

Трудова мобілізація в СРСР виступала важливим інструментом економічної політики тоталітарної держави. Агітаційно-пропагандистська машина характеризувала її як “добровільну”, але насправді вона носила командний, примусовий, а іноді й репресивний характер. Особливо чітко це проявилось на Закарпатті в 1947–1949 рр.

Ключові слова: трудова мобілізація, Закарпаття, Донбас, радянський уряд.

У повоєнну відбудовну п'ятирічку в УРСР робітничих кадрів особливо потребував індустріальний Донбас. Це яскраво засвідчують документи про призов населення Закарпатської області в школи фабрично-заводського навчання (далі – ФЗН) Сталінської та Ворошиловградської (нині Донецької та Луганської) областей, підпорядкованих вугільній промисловості Радянського Союзу [3, арк.131]. Якщо в системі державних трудових резервів СРСР 1946–1947 рр. з'явилося 1350 нових шкіл ФЗН, то в УРСР упродовж тільки 1948-го їх кількість збільшилася втричі порівняно з довоєнною [8, с.110].

Узагалі професійно-технічні навчальні заклади для підготовки робітників масових професій діяли в СРСР 1940–1958 рр. Їх утворили на виробничій базі підприємств вугільної, гірничорудної, металургійної, нафтової, будівельної та інших галузей. Туди залучали 16–18-літніх юнаків будь-якого загальноосвітнього рівня. Спочатку учні вчилися півроку й перебували на державному забезпеченні. Невдовзі школи ФЗН вугільної, гірничорудної та будівельної промисловості реорганізували в гірничопромислові школи (1949) і будівельні училища (1955) з десятимісячним терміном навчання.

Мобілізацію закарпатської молоді в ці заклади розпочали в другій половині 1947 р. Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У відвела того року Закарпатській області